

LIETUVIŲ AREALINĖS LINGVISTIKOS KLAUSIMAI

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA

K. GARŠVA

AKCENTUACIJOS IR VOKALIZMO SĄRYŠIS ŠIAURĖS VAKARŲ PANEVĖŽIŠKIŲ TARMĖJE

Daugelyje kalbų skiemens pagrindą sudaro balsiai, o jų negalima teisinga aprašyti, pirma neaptarus kirčio, nes vienos šnekės fonetinės ypatybės „uždedamos“ ant skiemens, morfemos ar viso žodžio (pvz., kirtis), kitos priklauso atskiroms trumpiausiams garsiniams vienetams (fonemoms ir jų variantams). Keturiuošio straipsnio skyreliuose (1. Žodžio kirtis, 2. Balsų kiekybė, 3. Priegaidės, 4. Balsinės fonemos ir jų variantai) ir bandoma sinchroniškai atskirti vienos rytų aukštaičių tarmės – šiaurės vakarų panevėžiškių – supersegmentinius (viršsegmentinius, prosodinius¹) ir segmentinius reiškinius, nustatyti jų atliekamas funkcijas kalboje². Panašiai reikėtų aiškinti ir kitų lietuvių kalbos tarmių (bei literatūrinės kalbos) atitinkamas išraiškos priemones. Darbe paliečiamos sudėtingesnės fonologijos teorinės problemos, dėl kai kurių iš jų lingvistų nuomonės labai skiriasi, ir ne visos mūsų išvados dar bus galutinės.

Nuo gretimų tarmių šiaurės vakarų panevėžiškai atskiria trimis svarbiausiomis fonetinėmis ypatybėmis³:

1. Būdingu balsių *i*, *u* platinimu bent 3 pozicijose (žr. toliau) ir lk. balsių *ę*, *ą* bei tvirtagalių dvigarsių *eñ*, *eñ*, *añ*, *añ* vertimu garsais *é*, *o* bei *ẽ*, *ẽ*, *õ*, *õ*⁴;
2. Vad. visuotiniu kirčio atitraukimu;
3. Buvusių trumpųjų galūnės balsių redukcija.

Tas plotas žymiai labiau sutampa su A. Baranausko „Rytiečiais antraisiais“ ir su tradicinėmis Mūšos upyno tarmėmis, negu su šiaurės panevėžiškiais (pagal

¹ Lietuvių kalbotyroje ta pačia reikšme vartojami du termino variantai: prozodijs ir prosoda, plg.: Tarptautinių žodžių žodynas, Vilnius, 1969, p. 628, 624 ir kt. Iš jų reikėtų duoti pirmešybę antrajam dėl to, kad taip žodis buvo vartotas pirminiam šaltinyje – graikų kalboje (naudėjusiuose skoliniuose iš graikų kalbos priebalsis *s* dažniausiai nebepakeičiamas, pvz., *Odisėjas*, *Poseidonas* ir t. t.).

² Panašią analizę žr.: Вопросы теории лингвистической географии, под. ред. Р. И. Аванесова, Москва, 1962, p. 28–63; T. Hill, Phonemic and Prosodic Analysis in Linguistic Geography, „Orbis“, XII, Nr. 2, 1963, p. 449–455. – Perspausdinta: Readings in American Dialectology, New York, 1971 ir t. t.

³ Kadangi spaustuvė turi ne visus reikalingus ženklus, straipsnyje vartojama ne fonetinė o beveik fonologinė transkripcija. (Fonetinės transkripcijos ženklai bandomi vartoti tik ten, kur specialiai kalbama apie fonetiką.) Nuoseklią fonetinę transkripciją ir akustines bei artikuliaciones garsų savybes žr.: K. Garšva, Šiaurės vakarų panevėžiškių prozodijs ir vokalizmas, Dipl. darbo santrauka (mašinr., VVU lietuvių kalbos katedra), 1973, p. 24–25 (VVU lituanistų skaitykla, D 434).

⁴ Kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu šie dvigarsiai būna tokie pat, kaip ir kirčiuoti pagrindiniu kirčiu, plg.: *rõñkos* „rañkos“ – *rõñkos* „rankos“, bet pantininkų *långs* „lángas (lángus)“ – *lañge* „langaï“ (ne *lõñge*), *ránds* – *rañde*, *žánds* – *žañde* ir t. t.

Girdenio – Zinkevičiaus klasifikaciją). Todėl šiaurės panevėžiškius dar reikia skirstyti iš šiaurės vakarų ir šiaurės rytų panevėžiškius (biržiškius). Rytinę šiaurės vakarų panevėžiškių tarmės ribą maždaug atitinką „Lietuvių kalbos atlaso“ pontininkų – puntininkų riba, tik dar turėtų įeiti pradedantis puntininkuoti pakraštys iki Mūšos (Namajūnai, Salčiai, Pasvalys). Tvirtapradžiai *ám*, *án*, pontininkų verčiami *óm*, *ón*, kalboje pasitaiko retai (be to, gal didesnę pusę jų sudaro išimtys⁵), o kitokiu žymesniu fonetinių skirtumų tarp šiaurinių vad. pontininkų ir puntininkų (šiaurės vakarų panevėžiškių) nepastebėta.

1. ŽODŽIO KIRTIS

Kirtis dažniausiai apibūdinamas kaip vieno (kirčiuoto) žodžio skiemens išskyrimas ir priešpastatymas kitiems (nekirčiuotiem) skiemeniams. Bet kirčiuoti gali būti ir atskiri ar paeiliui einantys viensiemeniai žodžiai⁶, todėl kirčiuotų – nekirčiuotų skiemenu kontrastas nėra būtinės kirčiuočių suvokti (lygiai kaip ir balsio kiekybė nėra nustatoma vien lyginant su gretimais balsiais). Atskiro viensiemenio žodžio su ilgu balsiu (dvigarsiu) neįmanoma ištarti be priegaidės, taigi ir be kirčio, nes, kaip mano daugelis kalbininkų, lietuvių kalbos priegaidės aiškiai skiriasi tik kirčiuotose ilguosiuose skiemenyse⁷ (mūsų nuomone, čia yra stiprioji priegaidžių pozicija).

Iš sakinio *mam kù.l' grū'ds lauk'* „mamà kùlia grúdus laukè“ matyti, kad kirčiuoti gali būti ir viensiemeniai žodžiai, sudaryti iš nevienodos kiekybės (ilgumo) balsių (trumpų, pusilgių, ilgų) ir dvigarsių. Taigi lietuvių kalbos balsio trukmė (kiekybė), pagrindinis dažnumas (tonas), taip pat panevėžiškių bei širvintiškių nekirčiuotų balsių kiekybinė ir kai kurių dvibalsių kiekybinė redukcija būtų tik papildomas kirčio priemonės, o pagrindinė priemonė – garso intensyvumas (garsumas). Kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenu balsai kiek skiriasi sudarymo vieta ir tuo pačiu – akustine kokybe.

Lietuvių kalbotyros darbuose be tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidės iki šiol dar dažnai minimos „vidurinė“ ir „kirstinė“, be ilgujų galinčios būti ir pusilgiuose kirčiuotuose skiemenyse, bei „trumpinė priegaidė“, būnanti tik trumpuojuose skiemenyse. Bet vad. trumpinės (ir vidurinės, kirstinės) „riegaidės“ atveju dažnai kalbama ne apie priegaidę – skiemens pradžios ar pabaigos pabrėžimą ir staigū – lėtą intensyvumo kitimą, o tik apie skiemens trumpumą ar pusilgumą, todėl prie-

⁵ Žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, p. 97–98. Dar plg. pastabą p. 16 (5 išnaša).

⁶ Rusų kalboje tokį požiūri gyné L. Ščerba ir L. Zinderis, žr. L. R. Зиндер, Общая фонетика, Ленинград, 1960, p. 298–300. Bandymą kritikuoti žr. A. A. Реформатский, Фонологические этюды, Москва, 1975, p. 39–41, 63–64. Dar plg. Р. Якобсон и М. Халле, Фонология и её отношение к фонетике, – Новое в лингвистике, вып. 2, Москва, 1962, p. 250 ir kt.

⁷ H. C. Трубецкой, Основы фонологии, Москва, 1960, p. 223; P. Garde, *L' accent*, Paris, 1968, p. 161; tą patį žr. P. Garde'sas, Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema (išvertė ir komentavo A. Girdenis), „Kalbotyra“, XXII(1), 1971, p. 94–96; J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius, 1968, p. 5; M. J. Kenstowicz, Lithuanian Phonology, University of Illinois, 1969 (daktaro disertacija, rotaprintas), p. 84; Ю. С. Степанов, Основы общего языкоznания, Москва, 1975, p. 99 ir kt.

gaidės savoka čia neberekalinga⁸. Kirčiuotus trumpus ir pusilgius skiemenis, kuriuo-se priegaidės nėra, mes žymime kirčio (gravio) ženklu.

„Trumpinė priegaidė“ lietuvių kalbai vien eksperimentiškai pradėjo įrodinėti R. Ekblomas (1917 m. ir vėliau), o po jo N. van Veikas, J. Gerulis, A. Laigonaitė, V. Vaitkevičiūtė⁹. Trumpieji balsai tyrinėti nevienodame fonetiniame kontekste, nesiremta matematine statistika, todėl vieni tyrinėtojai kirčiuotų skiemenu „trum-pinę priegaidę“ mano esant panašią i tvirtapradę ir i tvirtagalę priegaidę (skirtinguo-se skiemenyse)¹⁰, kiti – tik i tvirtagalę priegaidę¹¹. Kalbinę reikšmę turi tik tai, kas girdima paprasta normalia ausimi, o prietaisai parodo tik objektyvius garso fizinius duomenis ir iš to neįmanoma nustatyti, kaip ausis visas tas ypatybes susintetins¹².

Kalbininkai, laikantys lietuvių kalbą morine, taip pat neigia trumpujų balsių priegaides ir mano, kad jie gali būti tik kirčiuoti ir nekirčiuoti¹³. „Trumpinės priegaidės“ nėra ir giminiškoje latvių kalboje.

Visų aukštaičių tarmių kirtis gali būti bet kurioje pozicijoje: iš dalies jis nepriklauso nuo skiemens eilės žodyje ir skiemens atvirumo – uždarumo, nuo skiemenių sudarančio balsio (dvigarsio) kokybės, kiekybės, priegaidės. Dviskiemeniuose žodžiuose kirtis gali sudaryti visas galimas devynias trumpujų – pusilgių – ilgųjų skiemenu kontrasto kombinacijas: I 1) *sak'os* „sakiaūs“ – *sak'ɔ̄s* „sakys“, 2) ir *sà.k'ɔ̄s* – *sak'ɔ̄.s*; II 3) ir *sak'ɔ̄s* – *sak'ɔ̄.s*, 4) *i.šnǣs* „išneša“ – *išnǣš* „išnēš“; III 5) vns. vard. *žabos* „žabō“ (tarm. *žabōs*) – būs. I. III asm. *žabō.s* „žabōs“ (žaboti), 6) *vǣ.žam* „vėžame“ – *vǣžam* „vežamā“, 7) *rù.do* „rūdą“ – *rudō* „rudoji“, 8) ir *vǣ.žam* – *vǣžam*; IV 9) *žä.bos* „žabai“ – *žabō.s* „žabōs“.

Kaip matyti iš šių pavyzdžių, pagal kirčio vietą tarmėje išskirkiria keturi opozicijų tipai: I žodžiai skiriasi tik kirčio vieta (kai abu skiemens trumpi arba abu pusilgiai), II žodžiai skiriasi ne tik kirčio vieta, bet ir kirčiuotų balsių ilgumu (kai vienas skiemuo trumpas, kitas – pusilgis), III žodžiai skiriasi ne tik kirčio vieta ir balsių ilgumu, bet ir priegaidės kirčiuotuose skiemenyse buvimu – nebuvinu (kai vienas skiemuo ilgas, kitas – trumpas arba pusilgis), IV žodžiai skiriasi ne tik kirčio vieta, bet ir kirčiuotų balsių priegaidėmis (kai abu skiemens ilgi).

Vienskiemeniuose žodžiuose (silpnojoje pozicijoje) kontrasto pagal kirčio vietą (fonologinės priemonės) nebūna, kirtis čia egzistuoja tik fonetiškai, o nevienskiemeniuose žodžiuose (sintagmoje) kirtis gali atlkti reikšmių skiriamasi (distinkty-

⁸ Plg. K. Būga, Kirčio ir priegaidės mokslas (1924), – Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, p. 21; J. Kazlauskas, min. veik., p. 5; A. Girdenis, V. Žulys, „Trumpinė priegaidė“, „Kalbotyra“, XV, 1967, p. 113–116; A. Pakerys, Apie kirtį, „Kalbotyra“, XVII, 1967, p. 131 ir kt.

⁹ Pirmuojuis keturis autorius žr.: A. Laigonaitė, Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas, Vilnius, 1959, p. 8, 10; Lietuvių kalbos gramatika, I, Vilnius, 1965, p. 128 ir kt.

¹⁰ A. Laigonaitė, min. veik., p. 10.

¹¹ V. Grinaveckis, Žemaičių tarmių istorija, Vilnius, 1973, p. 98.

¹² Plg. I. Lehiste, Suprasegmentals, Cambridge, Massachusetts and London (M. I. T.), 1970, p. 5 ir kt. – E. Fišer—Jørgensen ir kiti mano, kad akustinė technika daugiausia reikalinga fonetiškai patikslinti iš klausos jau nustatytom kalbos ypatybėms: E. Fischer—Jørgensen, What can the new techniques of acoustic phonetics contribute to linguistics? – Reports for the VIII International congress of linguists, I, Oslo, 1957, p. 88; Ю. С. Степанов, О зависимости понятия фонемы от понятия слова при синхронном описании и исторической реконструкции, „Вопросы языкоznания“, 1974, № 5, p. 98; dar plg. A. Girdenis, V. Žulys, min. str., p. 115.

¹³ Н. С. Трубецкой, min. veik., p. 232; M. J. Kenstowicz, min. veik., p. 84.

vines) funkcijas¹⁴. Savarankiško žodžio nebūna nei be fonemų, nei be kirčio – išorinio žodžio savarankiškumo požymio. Ir savo funkciją neatlieka nei fonemos be kirčio, nei kirtis be fonemų, nors abiem atvejais pagrindinė reikšmė tenka fonemoms.

Reikšmių skiriama funkciją fonologijoje reikia suprasti plačiau. Pakeitus fonemą ar kirčio vietą, priegaidę, žodžio reikšmė dažniausiai nepasikeičia, bet tas žodis gali būti iškreipiamas iki visiško neatpažinimo. Pvz., išgirdę dirbtini žodžiai „samānos“, be konteksto nesuprastume, kas norėta pasakyti: sāmanos ar samānōs. Žodžiuose, kuriuos galima kirčiuoti dvejopai, kirčio distinktyvinė funkcija neutralizuojama, pvz.: dkt. *pákrate* – dkt. ir vksm. *pakrāte* „pakratai“, dgs. viet. *laukuōs' / laukos'* „laukuosė“, dgs. naud. *vaikám / vaikam* „vaikams“ ir t. t.

Tie patys kirčiuoti ir nekirčiuoti balsiai (dvibalsiai) nėra atskirios fonemos (o taip manė Prahos lingvistinio būrelio kalbininkai), nes jie visada būna skirtingose pozicijose, ir atitinkami homonimai (segmentiniame lygyje) yra skiriami ne pakeičiant fonemą, bet kirčio vietą¹⁵. Kirtis priklauso ilgesniams vienetui negu fonema – skiemenui, t. y. ne segmentiniams, bet viršsegmentiniams lygiui. Jei fonemų skaičius tame pačiame kontekste gali būti nemažas (pvz.: *sák'os* „sakiaūs“, *sók'os* „sukiaūs“, *sù.k'os* „sūkins“, *siek'os* „siekiaūs“), kirčio prosodemų galėtų būti ne daugiau, kaip kad yra žodyje skiemenu (bet šiaip aukštaičių tarmėje ir daugiaskiemenuose žodžiuose reikšmingas kirtis dažniausiai būna ne daugiau kaip dviejuose skiemenyse). Prosodemų inventoriumi būtų „kirtis pirmajame žodžio skiemenuje“, „kirtis antrajam skiemenuje“, „kirtis trečiajame skiemenuje“ ir t. t. Kadangi kalboje daugiausia yra dviskiemenių ir triskiemenių žodžių, o šiaurės vakarų panevėžiškiai kirti dažniausiai iš galinio skiemens atitraukė į pirmąjį ir antrąjį skiemeni, pagal kirčio vietą šioje tarmėje dažniausiai pasitaiko pirmojo ir antrojo skiemens opozicija, rečiau – vieno iš jų ir trečiojo skiemens opozicija. (Pirmųjų žodžio skiemenu prosodemų skaičius tarmėje padidėjo antrojo, trečiojo ir kt. skiemenu kirčio prosodemų sąskaita.) Vardažodžiuose, kur kirtis paprastai atitraukiama į tą patį skiemeni, kuriame būna pagrindinis kirtis, kirtis skiria tik negausias skirtingų žodžių homoforas, o to paties žodžio formų nebeskiria, pvz.: *dař'žinēs' „,dař'zinēs“ – dař'žinēs' „,daržinēs“*.

¹⁴ Vieni kalbininkai mano, jog laisvo kirčio kalbose pagrindinė kirčio funkcija yra distinktyvinė (1), kiti – kad kulminatyvinė (2), treti – kad tik kontrastinė (arba kulminatyvinė) (3), pvz.: 1) П. С. Кузнецов, К вопросу о фонологии ударения (1948), – А. А. Реформатский, Из истории отечественной фонологии, Москва, 1970, p. 360, 366; 2) Л. Р. Зиндер, мин. веik., p. 299, 302–304; 3) Р. И. Авanesов, Русская литературная и диалектная фонетика, Москва, 1974, p. 85, 100; 4) А. А. Реформатский, мин. веik., p. 31; 5) Р. Kratochvil, Tone in Chinese (1968), – ed. E. C. Fudge, Phonology, Penguin Books, 1973, p. 347, 348; 6) I. Lehiste, мин. веik., p. 147, 148; 7) С. К. Шаумян, Проблемы теоретической фонологии, Москва, 1962, p. 59; 8) H. Pilch, Phonemtheorie, I, Basel–New–York, 1964, p. 101–102; 9) A. Martinet, Accent et tons, Miscellanea Phonetica, II, London, 1954, p. 13–24; 10) P. Garde, Principles of the Synchronic Description of Stress (1967), – ed. E. C. Fudge, Phonology, 1973, p. 310–311.

¹⁵ R. Avanesovas, V. Vaitkevičiūtė ir kiti tą patį įrodinėja kitaip. Pagal juos, pavyzdžiu, žodžiai *sák'os* ir *sak'os*, besiskiriantys tik kirčio vieta, segmentiškai skiriasi iš karto ne vienu, o dviejų požymiais: ne tik tuo, kad pirmojo žodžio balsis a kirčiuotas, antrojo – nekirčiuotas, bet ir tuo, kad pirmojo žodžio o nekirčiuotas, antrojo – kirčiuotas, žr.: Р. И. Аванесов, мин. веik., p. 101–102; V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių literatūrinės kalbos balsinės ir dvibalsinės fonemos, LKK, IV, 1961, p. 21. Bet taip galima pradėti nagrinėti tik tada, jei kirtį laikome atskirų balsinių fonemų požymiu, plg.: П. С. Кузнецов, мин. str., p. 361–362.

2. BALSIŲ KIEKYBĖ

Tarmėje aiškiai skiriami ilgieji, pusilgiai ir trumpieji balsiai (yra trijų ilgumų sistema), bet vienas kuris nors balsis gali turėti ne daugiau kaip du fonologinius ilgumo laipsnius. Kirčiuotoje (stipriojoje) pozicijoje aukštutinio ir žemutinio pakilimo balsiai pagal kiekybę sudaro opoziciją (I), o vidurinio pakilimo balsiai opozicijos nesudaro (II):

- I 1. Balsiai *i*, *ī*, *u*, *ū* būna ilgi ir pusilgiai (pavyzdžius žr. toliau);
2. Balsiai *e*, *ē*, *æ*, *a*, *ā* būna ilgi ir trumpi;
- II 3. Balsiai *ē* (*e*), *o* kirčiuoti būna tik ilgi;
4. Balsiai *ɛ* (*ɔ*), *ø* būna tik trumpi.

Trumpųjų balsių *e*, *ē*, *o*, *ø* vietą balsių sistemoje galima aiškinti dvejopai ar net trejopai: 1) pagal kokybinį panašumą būtų galima juos sieti su ilgaisiais *ē*, *e*, *o*, *a*; 2) pagal kaitaliojimąsi toje pačioje morfemoje su balsiais *i*, *ī*, *u*, *ā* garsus *e*, *ē*, *o*, *ø* būtų galima laikyti šių balsių poziciniai (atitrauktinio kirčio) variantais, 3) arba trumpųjų *e*, *o* nepriskirti nei vieniems, nei kitiems ir laikyti juos savarankiškomis fonemomis.

Balsiai *e*, *o* kaitaliojasi toje pačioje morfemoje ne su balsiais *ē*, *o* (kaip ilgieji ir trumpieji *e*, *a* tarpusavyje), bet su balsiais *i*, *ū*, plg.: *s'kēr'* „skiriù, skiri“ – *s'kīr'* „skiria“, *s'kē'r'* „skērl“; *kōr'* „kuriù, kuri“ – *kūr'* „kūria“, *kō'r'* „kōrl“, todėl su ilgaisiais galima sieti tik balsius *e*, *a*.

Trumpuosius *e*, *ē*, *o*, *ø* balsių *i*, *ī*, *u*, *ā* poziciniai variantais būtų galima laikyti tik tada, jei tarmeji įsivestume dviejų kirčio tipų kategoriją¹⁶, didesne dalimi atitinkančią diachroninę kategoriją – pagrindinį ir atitrauktinį kirtį. Bet, mąstydami sinchroniškai, „nežinome“, kuris kirtis pagrindinis, kuris atitrauktinis, o iš klausos, kaip rodo audiciniai eksperimentai, šie kirčiai dabar skiriami labai menkai, pastebėtus jų skirtumus galima žymėti vien priegaidėmis. Be to, ne tik ilgieji, bet ir trumpieji (pusilgiai) balsiai gali būti kirčiuoti tiek pagrindiniu, tiek atitrauktiniu kirčiu. Pagrindinio kirčio pozicijoje pusilgiai *i*, *ū* gali būti bet kuriame pagal eilę žodžio skiemenyje, o balsiai *e*, *ē*, *o*, *ø* kirčiuoti trumpi išlieka daugiausia galiniame žodžio skiemenyje¹⁷, bet pasitaiko ir toliau nuo žodžio galo esančiuose skiemenyse (ne tik iš ištiktukų kilusiuose veiksmažodžiuose, plg., *trēp'taļeje* „trēptelėjo“, iš kitų kalbų atėjusiuose žodžiuose, plg., *lāt'vej* „Lātvija“, bet ir kai kuriose tarmės vietose – būdvardžių aukštėsniojo laipsnio priesagoje *-ēsnis*, *-ē* ir t. t.). Jeigu kirčiuoti pagrindiniu kirčiu trumpieji balsiai daugiausia išlieka tik galiniame skiemenyje, kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu šie balsiai būna ne tik galiniame, bet ir antrame nuo galo skiemenyje, o toliau iš priekės esančiuose skiemenyse jų trumpumas taip pat dažnai nebeįšlaikomas.

Dėl balsių *e*, *o* priklausomybės galutinių atsakymų duoda tai, kad nekirčiuoti balsiai *i* – *ē*, *u* – *ø* yra laisvieji variantai¹⁸, todėl ir kirčiuotoje pozicijoje (kurioje

¹⁶ A. Girdenis, V. Žulys, rec. J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius, 1968, 414 p., „Baltistica“, VIII(2), 1972, p. 199.

¹⁷ Daugiau pavyzdžių žr. E. Grinavėckienė, Kai kurios lietuvių kalbos tarmių ypatybės, LKK, V, p. 148–150.

¹⁸ Balsiai *i*, *ū* bet kuriame prieškirtiniame ir negaliniame pokirtiniame skiemenyje (tieki uždaramė, tiek atvirame) prieš bet kurį balsį (tieki absoluitinėje, tiek neabsoliutinėje žodžio pradžioje) didžiojoje tarmės dalyje net tame pačiame žodyje (ir to paties žmogaus ištartame) gali būti ir paplatinti, ir nepaplatinti.

šių balsių opozicija nebéra neutralizuojama) balsius *e*, *o* reikia laikyti balsių *i*, *u*. trumpaisiais variantais. Balsai *e*, *a*, kaip ir ilgieji *e'*, *a'* yra savarankiškos fonemos.

Tarmėje toje pačioje kirčiuotoje pozicijoje yra ilgųjų – pusilgių arba ilgųjų – trumpųjų balsių opozicija (neutralizuojama tik galiniame atvirame skiemenyje), ir balsių kiekybė būtų diferencinis požymis, priklausantis fonemoms¹⁹. Balsai, kirčiuoti galintys būti tik ilgi (*e'*, *o'*) arba tik trumpi (*e*, *o*), koreliacijos pagal ilgumą – trumpumą nesudaro. (Remiantis vien balsais *e'*, *o'*, nekirčiuotame skiemenyje su-trumpėjančiais, kiekybę būtų galima priskirti ir supersegmentiniam lygiui.)

Priešpastatant ilguosius – pusilgius *i'*, *l*, *u'*, *u*, minimaliose porose skiriami žodžiai tik su skirtingomis reikšmėmis, pvz.: *sk̄l̄.la* „skylē“ – *sk̄l̄.la* „skilo“, *mūš* „Mūša“ – *mūš* „mūša“ ir t. t., taigi šie balsai kirčiuoti išlaiko tą pačią kiekybę. Ilgosios ir trumposios fonemos *e'*, *e*, *a'*, *a*, priešingai, dažniausiai skiria to paties žodžio formas (kurių kalboje yra daugiausia), ir žymiai rečiau – skirtingus žodžius, pvz.: *k̄e'l'* „kėlia, kėli, kėlia“ – *k̄e'l'* „keliu, keli“.

Kirčiuoti visi trumpieji balsai retkarčiais toje pačioje pozicijoje gali būti pa-ilginami beveik iki pusilgių (ypač skiemenių pabrėžiant dėl intonacijos), bet žodžio reikšmė nuo to nepakinta. Tokius pailgėjusius balsius galima laikyti trumpųjų fonemų fakultatyviniais variantais, kartais turinčiais ir stilistinę reikšmę. (Panašiai ir buvę ilgieji balsai *i'*, *e'*, *u'*, *o'*, nekirčiuotame skiemenyje labai retai ištariami ne trumpi, o pusilgiai, yra trumpųjų pozicinių variantų fakultatyviniai variantai, pvz.: *gi.vi'bēs'* „gyvybės“, *bù.vo.m* „buvome“ ir t. t.)

Nekirčiuotuose skiemenyse visi tarmės balsai paprastai būna tik trumpi: opozicija pagal kiekybę neutralizuojama.

Lietuvių kalbos ilgieji ir trumpieji balsai kalbotyroje iki šiol aiškinami dvejopai: vieni kalbininkai juos laiko atskiromis fonemomis, o kiti mano, kad ilgieji balsai yra dviejų tokų pat trumpųjų fonemų (morų) dvigubi junginiai ir tokiu būdu kiekybės skirtumas priskiria ne balsiams, bet skiemenui (daugiausia laiko prosodiniais požymiais). Pirmoji nuomonė pasireiškia beveik visuose Lietuvoje parašytuose kalbos darbuose (nors jų autorai, išskyrus V. Vaitkevičiūtę, A. Girdenį, A. Pakerį ir kt., apie fonemas dar nekalba), antrosios nuomonės laikosi Vakaru struktūralistai nuo N. Trubckojaus laikų²⁰.

Kad ilgieji balsai turėtų susidėti iš dviejų daliių, įrodinėjama tuo, jog lietuvių kalboje ne tik dvibalsiuose bei mišriuosiuose dvigarsiuose, bet ir ilguosiuose balsiuose pagal kiekybę skiriami du kirčio tipai (riegaidės): ilgojo skiemenių sudarančio garso pradžia ir galas skiriasi fonologiskai reikšmingai. Dėl to ilgieji balsai, kaip ir dif-

¹⁹ Kai kas siūlo įtempimo savyka aprépti ir kokybines, ir kiekybines balsių skirbybes, žr.: A. Pakerys, Lietuvių bendrinės kalbos ilgųjų ir trumpųjų balsų opozicijos fonetinis pagrindas, – III sajunginė baltų kalbotyros konferencija, 1975 m. rugėjo 25–27 d., Pranešimų tezės, Vilnius, p. 42 ir kt.

Lietuvių bendrinėje kalboje kiekybė priklauso tam tikroms morfemoms, žr. P. Garde, min. veik., p. 160, arba P. Garde'as, min. vertimas, p. 94.

²⁰ H. C. Трубецкой (1939), min. veik., p. 213, 214, 223, 224, 240; G. L. Trager, The Theory of Accentual Systems, – L. Spier, A. I. Hallowell, and S. S. Newman (Eds.), Language, Culture, and Personality, Menasha, 1941, p. 139, 140; C. F. E. Heeschen, Einführung in die Grundprobleme der generativen Phonologie mit besonderer Berücksichtigung der litauischen Phonologie (daktaro disertacija), Bonn, 1968, p. 234, 252; M. J. Kenstowicz, min. veik., p. 84, 85, 107, 132 ir kt.

tongai, turėj susidėti iš dviejų dalių (morų). Bet dabar užsieniečiams kaip tik mažiau ir žinoma, kad lietuvių kalbos rytų aukštaičių tarmėse (panašiai kaip ir literatūrinėje kalboje²¹) priegaidės ilguosiuse balsiuose neturi tokios fonologinės reikšmės kaip diftonguose, todėl ilgųjų balsių iki galos negalima prilyginti diftongams. Kirčiuotoje pozicijoje tarmėje nėra trumpųjų balsių *i*, *é*, *u*, *o* (*é* ir *o* būna tik tarptautiniuose žodžiuose) ir negalima paaiškinti, iš kokių dviejų komponentų susideda ilgieji *i*, *é*, *u*, *o*. Mūsų tarmių „sudėtiniose ir priešdėlėtuose žodžiuose, taip pat išnykus žodžio viduryje priebalsiui, greta vienas kito atsidūrė balsai gali būti išlaikomi sveiki“²², nesutraukti i vieną balsį (dažniau i ilgą, ne i trumpą), o tai, pagal P. Kuznecovą, visiškai įrodą, kad ilgieji balsai gali būti savarankiškomis fonemomis²³.

3. PRIEGAIIDĖS

Lietuvių kalbos kirtis yra ne toninis (muzikinis), kaip, pavyzdžiui, kinų, bet dinaminis (kiekybė atlieka pagalbinį vaidmenį). Daugelyje tarmių kirčiuotų tvirtapradžių dvigarsių pirmasis komponentas, tvirtagalių – antrasis komponentas pailgėja maždaug iki pusilgių, o kitas dėmuo būna trumpas; net literatūrinėje kalboje „nekirčiuotų skiemenu sudaromieji garsai yra kiek trumpesni, negu kirčiuotų skiemenu sudaromieji garsai“²⁴. Kokybiskai ir kiekybiskai balsiai (ypač nekirčiuoti) gali pasikeisti tik dėl dinaminio, o ne dėl toninio kirčio²⁵. Iš klausos šiaurės vakarų panevėžiškai priegaidės skiria (kaip jie patys nurodė) daugiausia pagal garso ilgumą ir stiprumą. Politoninėse kalbose priegaidės gali būti ne tik tono, bet ir intensyvumo prosodemos, o tada jų skiriamieji požymiai yra staigus – lėtas intensyvumo kitimas ir t. t.²⁶. Naujausiais instrumentiniais eksperimentais įrodyta, kad pagrindinis tonas (tono ir intensyvumo kritimas – kilimas skiemenyje) nėra lietuvių kalbos priegaidžių diferencinis požymis²⁷.

²¹ A. Laigonaite, min. veik., p. 20; Lietuvių kalbos gramatika, I, p. 128.

²² Z. Zinkevičius, min. veik., p. 124 ir kt.

²³ П. С. Кузнецов, О фонологической системе сербохорватского языка (1948), – А. А. Реформатский, Из истории отечественной фонологии, p. 344. – Bet tai dabar, gal būt, būt galima aiškinti sujungimu (juncture).

Lietuvių kalbą ne morine, bet skiemeneine laiko A. Martinė, P. Gardas, žr.: A. Martinet, min. veik., p. 13; P. Garde, min. veik., p. 165, arba P. Garde'as, min. vertimas, p. 96.

²⁴ Lietuvių kalbos gramatika, I, p. 129–137; A. Pakerys, T. Plakunova, Я. Урбене, Относительная длительность дифтонгов литовского языка, – Garsai, priegaidė, intonacija, Vilnius, 1972, p. 14–17, 36; J. Kazlauskas, min. veik., p. 8–9; Н. С. Трубецкой, min. veik., p. 240 ir kt.

²⁵ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва–Ленинград, 1938, p. 164.

²⁶ А. С. Либерман, Слоговая акцентуация кетского языка, – Лингвистические исследования, Ленинград, 1970, p. 378.

²⁷ A. Laigonaite, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo, „Kalbotyra“, I, 1958, p. 71–100; A. Pakerys, Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos dvibalsių pagrindinio tono (F_0) moduliacija, „Kalbotyra“, XVII, 1967, p. 15; A. Girdenis, A. Pupkis, Pietinių vakarų aukštaičių priegaidės (prozodiniai požymiai), – Eksperimentinė ir praktinė fonetika, Vilnius, 1974, p. 125 (ten pat žr. nuo K. Jauniaus ir F. Kuršaičio einančio dvejopio priegaidės supratimo apžvalgą, p. 107–108); A. Girdenis, Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas), ten pat, p. 198.

Šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje iš klausos skiriamos, rodos, net šešios priegaidės, kurias pagal mažėjančią garso kiekybę ir, atrodo, pagal didėjančias tarimo pastangas būtų galima surašyti maždaug taip: tvirtagalė (~), antrinė vidurinė (⁹), vidurinė (⁸), tvirtapradė (⁹), antrinė kirstinė (⁹·), kirstinė (⁹)⁴⁸. Tvirtapradė, tvirtagalė, antrinė kirstinė ir antrinė vidurinė yra pagrindinio kirčio priegaidės, o kirstinė ir vidurinė – atitrauktinio kirčio priegaidės.

Abi kirstinės priegaidės būna skiemenyje, turėjusiam tvirtapradę priegaidę, abi vidurinės priegaidės – skiemenyje, turėjusiam tvirtagalę priegaidę. Antrinės priegaidės atsiranda tik diachroniškai galiniame skiemenyje (plg.: *v'olkava* „viilkavo“, *v'olka* „viuko“, *v'olks* „viłks“), todėl jos yra tvirtagalės priegaidės variantai (alofonai). Pagrindinio ir atitrauktinio kirčio priegaidės, kaip ir kai kurie skirtingos kiekybės balsiai, diachroniškai galėtų būti papildomoje distribucijoje.

Dvigarsiuose priegaidės gali pabrėžti ir pirmąjį, ir antrąjį komponentą: pirmajame dėmenyje būna tik tvirtapradė priegaidė (akūtas), o daugiau antrąjį pabrėžia visos kitos priegaidės – cirkumflekso variantai. Stiprioji priegaidžių pozicija yra kirčiuotuose skirtingos kiekybės garsuose (dvigarsiuose, išskyruis *ie*, *uo*), silpnoji pozicija – kirčiuotuose tos pačios kiekybės garsuose (balsiuose, iškaitant ir dvigarsių antrąjį komponentą) ir visuose ilguose nekirčiuotuose skiemenyse: čia priegaidžių kontrastas potencialiai gali skirtis (ir turėti papildomą fonologinę reikšmę), bet gali ir visiškai nešiekinti. Lietuvių kalboje tėra dvi stipriosios priegaidės – akūtas ir cirkumfleksas⁴⁹.

Minimalių porų skaičius su atskironis priegaidėmis labai nevienodas. Tarmėje daugiausia yra homonimų su tvirtagale – vidurinės priegaidės opozicija (apie 1200 porų, II ir IV kirčiuotės vardažodžiai), pvz.: vns. vard. *p'oršts* „pirštas“ – dgs. gal. *p'orštis* „pirštūs“. Minimalių porų su tvirtaprade – kirstine prieigaide yra apie 500 (III kirčiuotės vardažodžiai), pvz.: *pēš'č'os* „pēščios“ – *pēš'č'os* „pēščiōs“. Taigi priegaidės daugiausia gali skirti to paties žodžio formas.

Visų kitų priegaidžių opozicijos tame pačiame kontekste yra negausios, nes jos skiria tik atskirus žodžius (su skirtinomis reikšmėmis). Porų su tvirtaprade – tvirtagale prieigaide būtų apie 60, o likusioms galimoms priegaidžių opozicijoms yra tik apie 10 homonimų (ir tai daugiausia su dvigarsiais), plg.: *nækáltos* – *nækáltos* – *nækáltos* „nek'áltos“ – *nækáltos* „neka'l'tos“; *láuks* „láukus“ – *laūks* „laūkas“ – *laūks* „laūks“ – *laūks* „laukūs“ ir t. t.

Lietuvių ar serbų-chorvatų kalbų prieigaides vieni kalbininkai priskiria fone-moms (J. Dambrauskaitė; N. Trubeckojus, A. Isačenka, Dž. Treigeris), kiti jas linkę

Ne Lietuvoje gyvenantys kalbininkai iki šiol daugiausia tebemano, kad dabartinės kalbos kirtis yra išlaikęs indoeuropiečių toną, pvz.: P. Garde, min. veik., p. 160–165; P. Skardžius, Lietuvių kalbos kirčiavimas, Chicago, 1968, p. 11–12; C. F. E. Heeschen, min. veik., p. 190–283; M. J. Kenstowicz, min. veik., p. 82 t.; T. M. Lightner, Problemes in the theory of Phonology, I, Edmonton, 1972, p. 390–391; P. И. Аванесов, min. veik., p. 83; A. A. Рейформатский, min. veik., p. 43; IO. C. Степанов, min. veik., p. 99 ir kt.

⁴⁸ Trūkstant ženklių, kirstinė prieigaide čia suteikiamas kitoks fonetinis turinys. Dėl priegaidžių dar žr.: A. Girdenis, A. Rosinas, rec. V. Grinaveckis, Žemaičių tarmių istorija (Fonetika), Vilnius, 1973, 370 p., „Baltistica“, X(2), 1974, p. 192; G. Gerullis, Litauische Dialektstudien, Leipzig, 1930, p. XLVII, 55 t.; K. Гаршва, Восприятие слоговых акцентов литовского языка в поднareчии северо-западных панявежцев, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, A serija, 2(59), Vilnius, 1977, p. 119–128.

⁴⁹ A. Girdenis, Prozodinės priegaidžių upatybės šiaurės žemaičių tarmėje (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas), ten pat, p. 160; J. Kazlauskas, min. veik., p. 6.

laikyti morfemos ar žodžio požymiu (L. Jelmslevas, V. Vaitkevičiūtė, P. Gardas; P. Kuznecovas, A. Reformatskis)³⁰. Priegaidės, kaip ir kirtis, visam žodžiui daugiausia priskiriamos dėl to, kad manoma, jog priegaidžių opozicija išlaikoma tik viename (kirčiuotame) žodžio skiemenyje. Bet, viena, nekirčiuotuose skiemenyse priegaidėms (lygiai kaip ir balsių kiekybei) gali būti silpnoji pozicija, antra, dabartinės lietuvių kalbos tarmėse nekirčiuoti skiemens taip pat turi tam tikrą priegaidžių skirtumą³¹. Lietuvių kalbos priegaidžių opozicijai egzistuoti reikalingas ne kirtis, bet ilgas skiemuo, todėl balsių kiekybės ir nuo jos priklausančias priegaidžių opozicijas būtų galima priskirti tam pačiam – segmentiniam arba supersegmentiniams – lygiui. Jeigu kiekybę laikytume supersegmentine fonema (pagal įprastinę amerikiečių analizę) arba vieno skiemens pagrindą sudarančius diftongus ir ilgiosius balsius skirstytume i du trumposius balsius (kaip daro Naujoji Prahos mokykla ir glosematikai), tuo pačiu ir priešaištes tektų priskirti supersegmentiniams lygiui³².

Priegaidžių priklausymą skiemenui ypač paremtų tai, kad, matyt, visose politoninėse kalbose jos nutęsiamos ir ant skiemens užbaigiančio priebalsio³³ (dvigarsyje). Be to, lietuvių kalbos priegaidės priklauso ne tik nuo skiemens ilgumo, bet ir nuo jo atvirumo – uždarumo (prosodinių žodžio ypatybių). Pavyzdžiui, atviraime kirčiuotame skiemenyje šiaurės vakarų panevėžiškių balsiai *i*, *u*, priegaidės iš viso neturi (A. Baranauskas ir kiti ant šių balsių žymėjo tvirtagalo priegaidę), o balsiai *e*, *a* turi tik juos palydinčią tvirtagalo priegaidę. Priegaidžių opozicija atsiranda tik tada, kai šie balsiai sudaro jungini su kitu balsiu (dvibalsi) arba su priebalsiais *I*, *r*, *m*, *n* (mišrujį dvigarsi). Pagal kiekybę ir priešaištes dvigarsiai yra kitokie garsai, negu juos sudarantys komponentai, ir dėl to tiek dvibalsius, tiek mišriuosius dvigarsius fonemiskai būtų galima aiškinti vienodai, nors pastaruju, kaip ir dvibalsių *ui*, *ai*, abi sudėtinės dalys ne tik gali būti pakeistos kitaip garsais (plg. lk *kilti*, *külti*, *kélti*, *kálti* – *kürti*, *kárti* ir t. t.), bet gali pasilikti ir skirtinguose skiemenyse (prieš balsių dvigarsis išyra i sudedamuosius fonetinius elementus).

4. BALSINĖS FONEMOS IR JŲ VARIANTAI

Kirčiuotame skiemenyje gali būti visi dvigarsiai ir šie balsiai: *i*, *i.*, *é*, *e*, *e'*, *e*, *a'*, *a*, *u*, *u'*, *ε*, *o*, *ø*, *ɔ*, *a'*, *a*. Balsiai *a'*, *a* būna tik tarp minkšto ir kieto

³⁰ P. Garde'as, min. vertimas, p. 94; V. Vaitkevičiūtė, min. str., p. 22; П. С. Кузнецов, О фонологической системе сербохорватского языка, — ten pat, p. 338—342; A. A. Reformatskij, min. veik., p. 43—46 (minėtuose darbuose apžvelgti ir kiti autoriai). Antrają nuomonę dar žr. K. L. Pike, Tone languages, Ann Arbor, 1957, p. 3—5 ir kt.

³¹ Plg. A. Pakerys, Apie kirtį „Kalbotyra“, XVII, 1967, p. 133; A. Гирденис, Западнолитовские и древнепрусские слоговые акценты, — Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками. Тезисы докладов научной конференции, Рига, 1973, p. 71—75. — Didesnė kalbininkų dalis mano, kad nekirčiuoti aukštaičių tarmės skiemens dažniausiai turi tik tvirtagalo priegaidę, žr.: A. Pakerys, Tvirtapradžių ir tvirtagalių dvigarsių spektras, — ten pat, p. 149 (8 išnaša).

³² Diftongų, kiekybės ir priegaidžių foneminės problemas apžvalgą žr.: K. Togeby, Phonotactics (1971), — ed. E. C. Fudge, Phonology, 1973, p. 291—296; I. Lehiste, min. veik., p. 43—53, 84—95. Dar plg. W. Smoczyński, Some Problems of Lithuanian Phonology, — III sąjunginė baltų kalbotyros konferencija, Vilnius, 1975, p. 58—60.

³³ Л. Р. Зиндер, min. veik., p. 304; taip mano ir doc. A. Girdenis.

priebalsio, balsis *e* – tik po kieto priebalsio, balsis *ɔ* – tik prieš kietą priebalsį³⁴. Jie yra balsių *e* (*a*), *ē*, *e* pozicinai variantai, plg.: *gēr'* „geri“ – *gēr* „gerà“, *rēk* „rēk“ – *lēk* „lēk“, *k'ēr's'* „kiřsΩ“ – *k'ōr's* „kiřs“.

Nekirčiuotame skiemenyje būna visi dvigarsiai (išskyrus *ie, uo*; galūnėje dvibalsiai vienbalsinami) ir balsiai 1) *i, ē, e, a, u, ε, o, ɔ, ɔ̄, ā*; 2) *i₁, ē₁, ē₂, u₁, ɔ̄₁, ε₁, ε₂*³⁵. Pirmoji trumpųjų balsių grupė yra atitinkamų ilgųjų, pusilgių ir trumpųjų balsių variantai, atsirandantys nekirčiuotoje pozicijoje. Antroji balsių grupė būna tik nekirčiuotame skiemenyje ir pagal kokybinį panašumą juos reikia laikyti balsių *i, ē, e, u* variantais.

Taigi šiaurės vakarų panevėžiškių tarmės balsių sistema susideda iš 10 fonemų: */i/, /i./, /ē/, /e/, /e/, /u/, /o/, /o/, /a/, /a/*. Be to, tarmėje yra dviejų garsų junginiai: a) sutaptiniai dvibalsiai *ie, uo* (variantai – *i e, u o*), b) sudétiniai dvibalsiai *ei* (*ē i*), *ui* (*o i*), *ai* (*ε i*), *au* (*æ u, ɔ̄ u*) ir c) mišrieji dvigarsiai *i* (*e, ɔ̄*), *e* (*æ*), *u(o)*, *a+l, r, m, n*. Dvigarsių pirmojo komponento variantai atsiranda nekirčiuotoje pozicijoje (ir tvirtagališkai kirčiuotame dvigarsyje (išskyrus *ie, uo*).

Nekirčiuotame skiemenyje neutralizuojama balsių kiekybė ir intensyvumas, bet kokybė dažniausiai išlaikoma, pvz.: *vi(e)r̄.ms* „virimas“ – *vi₁(ē)r̄.ms* „vērimas“, *aūsēs'* „aūsis“ – *aūsēs'* „aūsēs“ (ausiēs), *šo(u)nēl'* „šunēli“ – *šo(u₁)nēl'* „šonēli“, *grāžo* „grāžų“ – *grāžo* „grāžą“, *klaūsos* „klausaūs“ – *klaūsos* „klausōs“, *ø(u)s'ðks* „ūsiukūs“ – *ø(u₂)s'ðks* „uosiuukūs“ ir t. t. (iš klausos tokias poras skiria 54–90% netreniruotų moksleivių). Minimaliose porose skiriasi ne tik skiemuo su tiriamu balsiu, bet ir gretimas skiemuo. Kuo balsis žemesnio pakilimo, tuo šiek tiek ilgesnis ne tik jis, bet ir šalia (tieka prieš jį, tiek po jo) esantis skiemuo. Laikome, kad gretimų skiemenu (žodžio) prosodiniai skirtumai atsiranda dėl skirtintų balsių poveikio.

Garsams toliau trumpėjant³⁶, prieškirtiniame ir negaliniame pokirtiniame skiemenyje (plg. galinčius išlikti balsius *i, u*) garsai *ē, iē(ē₁)*, *ε* bei *o, "o(ɔ)* jau praeito šimtmiečio A. Baranausko tekstuose kartais redukuojami į garsus *i₁*, *(i₂)*, *ɔ̄* bei *u₁*,

³⁴ Dieziškumo (palatalizacijos) ir bemoliškumo (veliarizacijos) koreliacinius požymius, išeinančius už vienos fonemos ribų, lietuvių kalboje tikslingiausia priskirti ne balsiams ir net ne priebalsiams, o supersegmentiniam lygiui. Dar plg.: A. Girdenis, Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga, „Baltistica“, VII (1), 1971, p. 28; Ю. Степанов, мин. стр., п. 98–103 (apie lietuvių k. žr. п. 100–101); bet W. Smoczyński, min. tezés, p. 58–61. – Šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje kietų ir minkštų priebalsinių fonemų negalima įsivesti dėl to, kad priebalsiai nuo balsių priklauso labiau: žodžio gale priebalsiai į dieziškus asimiliuojami ne tik prieš priešakinės eilės balsius, bet ir po jų (išskyrus kai kurias formas), pvz., *kārvēs'*.

³⁵ Dėl nekirčiuotų lk. garsų *i', i, ie, ē'* bei *u', u, uo, o'* atitikmenų tarmėje iki šiol buvo trys nuomonės (Šaltinius žr. K. Garšva, min. dipl. d. santrauka, p. 26–27). Iš seno dažniausiai teigiamą (ar taip transkribuojama), kad tarmėje minėti priešakinės eilės balsiai nekirčiuoti suplakami į vieną balsį *e*, o užpakalinės eilės balsiai – į balsį *ø* (kaip ir galūnės dvibalsiai *ei, ai* bei *au*). Kita kalbininkų grupė rašo, kad nekirčiuotame skiemenyje į garsus *e* bei *ø* verčiami tik lk. garsai *ie, ē'* bei *uo, o'*, tuo tarpu aukštinio pakilimo balsiai *i, u* retkarčiais, daug kur ar visada išlieka nepaplantinti. Pagaliau apie 1965 m. atsirado dar viena nuomonė, priešinga pirmajai: išskyrus galinį pokirtinį skiemeni, visose kitose nekirčiuotose pozicijose vietoj minėtų lk. balsių tarmėje esą tik balsiai *i* bei *u*.

(Balsių skirtumai straipsnio autorius patikrinti ne vien tradiciniu būdu – daugiausia keliais pavyzdžiais ir savistaba. Remiamasi maždaug 8 km ilgio įrašais į magnetofono juostą iš tarmės ploto, 22 informantu (studentu) parodymais, audiciniais eksperimentais, atliktais Linkuvős, Pakruojo, Pāsvalio, Saločių ir Vaškų vidurinėse mokyklose, spausdintais tarmės tekstais ir t. t.).

³⁶ Plg. A. Meiñe, min. veik., p. 164.

(u_2) (tam turėjo itakos, gal būt, ir pietų panevėžiškiai). Nagrinėjant fonemą žodžio kontekste (pagal Leningrado fonologinę mokyklą), pagal kokybinį panašumą naujuosius garsus reikia priskirti fonemoms /i/, /u/, nes, laikant pagrindiniu vienetu morfemą (pagal Maskvos fonologinę mokyklą), beveik nesiskiriančius, pa-vyždžiui, garsus i , i_1 (i_2) reikėtų laikyti trijų skirtingų fonemų /i/, /ie/, /é/ variantais³⁷, plg.: $li(\epsilon)pl.ms$ „lipimas“ – $li_1(i_2, \epsilon)pl.ms$ „liepimas“ – $li_1(\acute{e})pl.ms$ „lēpimas“.

Balsiai \acute{e}_1 , \acute{e}_2 , ϵ_1 , ϵ_2 ne tik kad negali būti toje pačioje kirčiuotoje morfemoje, bet ir būna skirtingame fonetiniame kontekste (be to, balsiai \acute{e}_1 , \acute{e}_2 būna po minkštų priebalsių, balsiai ϵ_1 , ϵ_2 – po kietų priebalsių), todėl jie visi laikytini balsio \acute{e} - poziciniais variantais, nors fonetiškai garsai šiek tiek skiriasi, plg.: $\tilde{l}\acute{a}p\acute{e}s'$ – $\tilde{\text{š}}l\acute{a}p\acute{e}_1s'$ „šlapiaiš“ – $\tilde{s}'v\acute{e}p\acute{e}_2l's'$ „šveplys, švepliūs“ – $\tilde{\text{š}}l\acute{a}p\acute{e}s'$ „šlapins“; $k\acute{a}u\acute{l}es$ „kiaūlēs“ – $k\acute{a}u\acute{l}e_1s$ „káulačiš“ – $a\acute{r}'k\acute{e}_2l's'$ „arklýs“. Balsiai \acute{e}_2 , ϵ_2 įterpiami galiniame pokirtiniame skiemenyje tarp kai kurių sprogstamųjų bei pučiamujų priebalsių z , s , \check{s} iš vienos pusės ir po jų einančių priebalsių l , r , m , n , v (kai kuriose vietose apie Pašvitinį, Vaškus, Saločius daugiausia tarp kietų priebalsių įterpiamas balsis, panašus į \varnothing).

Fonetinę tarmės balsių klasifikaciją vaizduoja 1 lentelė³⁸ (skliausteliuose nurodomas retesnis ir naujesnis to paties balsio variantas).

	Priešakiniai	Viduriniai	Užpakaliniai
Aukštutiniai	i' , i , i_1 , i_2	bl	u' , u , u_1
Vidutiniai	\acute{e}' , \acute{e} , \acute{e}_1 , \acute{e}_2 , (e) , ϵ	ϵ' , ϵ , ϵ_1 , ϵ_2	o' , o , (o) , ϑ , (ϑ) , φ
Žemutiniai	e' , α' , (e) , (α) , e , α	–	a' , (a) , a

Kai kurie kalbininkai, sekdam K. Jauniumi (iš dalies ir J. Geruliu), irodinėja, kad šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje vietoj redukuotų buvusių trumpujų galūnės balsių i , e , α u , a ir dabar esą murmamieji balsiai³⁹ (tiksliau – vienas neaiškios

³⁷ Dar plg. M. Halės atsiliepimą: O. Akhmanova, rec. T. A. Sebeok (ed), Current Trends in Linguistics, t. 1, The Hague-Mouton, 1963, – Word, t. 21, Nr. 1, 1965, p. 168.

³⁸ Balsių klasifikacija yra apytikslė, nes nekirčiuotų trumpujų balsių negalima „pratęsti“ (ir patikslinti jų artikuliacijos), akustinį garsų išpūdį veikia skirtingi gretimi priebalsiai. Balsi \acute{e} (\acute{e}_1) panašia reikšme dar skyrė E. Grinaveckienė ir J. Šliavas, balsi ϵ_1 – E. Grinaveckienė ir I. Jašins kaitė, balsi ϑ ($\dot{\jmath}$) – K. Jaunius, J. Gerulis, E. Grinaveckienė, J. Šukys ir kiti, žr.: E. Grinaveckienė, Priebalsių minkštėjimo ryšys su galūnių trumpėjimu Stegvilių tarmėje, LKK IV 174–175, 180; J. Šliavas, Žeimelis (VVU MB rankraštynas), 1972, p. 406; E. Grinaveckienė, Kai kurios lie tuvių kalbos tarmių ypatybės, LKK V 147; I. Jašinskaitė, Kirtis, priegaidė ir jų poveikis vokalizmui Biržų tarmėje, LKK I 190; K. Jaunius, Panevėžiškių tarmė, – V. Drotvinas, V. Grinaveckis, Kalbininkas Kazimieras Jaunius, Vilnius, 1970, p. 136; G. Gerullis, min. veik., p. 60; J. Šukys, Rytų aukštaičių pontininkų ir vakarinių puntininkų tarmių būdingosios fonetinės ypatybės, LKK V 178–179; LKT 14,237 ir kt.

³⁹ Z. Zinkevičius, min. veik., p. 119; A. Girdenis, rec. Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija), Vilnius, 1970, 518 p. + 1 žemėlapis, „Baltistica“, VII(2), 1971, p. 207. – Priešingos nuomonės autoriu apžvalga žr.: Z. Zinkevičius, Smulkmenos (XII), – „Baltistica“, XI(1), 1975, p. 85–86; dar plg. K. Büga, Lietuvių kalbos žodynas (1924), – Rinktiniai raštai, III, Vilnius,

kokybės murmamasis garsas, po minkšto priebalsio — priešakinės eilės, po kieto priebalsio — užpakalinės eilės). Vad. murmamojo balsio „dažnai visai negirdėti“, bet jo buvimą „rodo“ kai kurios kitos žodžio galo garsų ypatybės: 1) skardieji priebalsiai prieš -s dažniausiai nesuduslėja, plg. *blōgs*, *blōgas* (— *blōks*, *blōks*), 2) priebalsiai *s*, *š*, *ž* nesusilieja su -s į vieną, plg. *saūss*, *saūsas* (— *saūs*, *sausa*), 3) priebalsių samplaikos *d*, *t*, + *s* „nederinamos“ pagal skardumą (*māds*, „medūs“ — *māts*, „metūs“), 4) susidūrus balsiu su priebalsiais *l*, *m*, *n*, *r*, *v*, *j*, nesusidaro antrinis dvigarsis (*vēj*, „vėja“, *māl*, „malū“) ir t. t. Nurodyti pavyzdžiai (1, iš dalies 2, 3) skiriasi priebalsių skardumu — duslumu (ši opozicija galimiam skiemenuje nėra neutralizuojama ir latvių kalbos lybiškoje bei vidurio tarmės pietinėje (kai-myninėje) dalyje, absoliutiniame žodžio gale — serbų — chorvatų, anglų, švedų, prancūzų, mordvių (erzia), osetinų ir kt. kalbose), priebalsių kiekybe⁴⁰ (2, gal būt, ir 4), antriniams dvigarsiams (4) susidaryti neleidžia trumpas kirtis ir tvirtagalė priegaidė, todėl vad. murmamujų balsių įsivesti neberekia⁴¹: jie ne tik kad neturi jokios kalbinės reikšmės, bet ir fonetiškai dažniausiai neištariami⁴².

К. К. ГАРШВА

ВЗАИМОСВЯЗЬ АКЦЕНТУАЦИИ И ВОКАЛИЗМА В ПОДНАРЕЧИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ ПАНЕВЕЖЦЕВ

Резюме

В настоящей статье предпринят опыт в последовательно-синхронном плане определить в одном (восточноаукштайтском) диалекте литовского языка функции следующих четырех средств выражения: 1) словесное ударение, 2) количество гласных, 3) слоговые акценты, 4) гласные фонемы и их варианты.

1961, p. 82–83; P. Būtėnas, Augštaičių tarmės okuojančiosios pašnektės sienos, APh III 169, 174; Ž. Urbonavičiūtė, Priebalsiai *l*, *r*, *s*, *z* prieš žodžio galo e aukštaičių tarmėse, „Kalbotyra“, XXV(1), 1974, p. 73, 74, bent keletą dipl. darbų universitete ir t. t.

⁴⁰ М. И. Лекомцева, К типологической характеристике фонологических систем диалектов латышского языка, — Балто-славянские исследования, Москва, 1974, p. 231–241.

⁴¹ Kitaip juos reikėtų rašyti ir žodžiuose *d aūg*, *kā(d)*, *sū.lig*, *tis' òg*, *ù.ž* ir t. t. (nes čia priebalsis irgi nesuduslėja) ir po įterptiniu balsiu, nors viename skiemenuje priebalsio atskirtų dviem balsiu negali būti. Nemokėdam literatūrinės kalbos, nežinotume, kad, pavyzdžiu, žodyje *lēp's'*, *lipēs'* (uodegas) murmamajį balsį „reikia“ rašyti prieš priebalsį -s, o homonime *lēp's'*, *lipsiù*, *lipsi'* — po priebalsio *s* (po dusliju priebalsių murmamujų garsų buvimo nerodo jokie „sintagminiai argumentai“). 1975 m. audiciniuose eksperimentuose minėtosiose mokyklose iš 173 klausytojų porą *kās(.)*, *kasū* — *kās*, *kas* teisingai skyrė 90, arba 52% auditorių (diktoriai vietiniai); tam pačiam diktoriui (linkuviu) esamojo laiko formos balsių atariant kiek ilgiau, iš 177 klausytojų teisingai skyrė 77, arba tik 43% moksleivių (tai terodo vien spėlioju). G. Ručinskaitės universitete atliktose spektrogramose matyti ne pats murmamasis garsas, o tik tai, jog „kās“ tipo porų trumpieji balsiai, turintys atitrauktinį kirtį, galėtų būti kiek įtemptesni (o suvokiami kaip ilgesni).

Minėtos priebalsių ypatybės išsilai kė dėl to, kad XIX amžiuje tarmėje buvo dar daug galūnės trumpų balsių trumpėnų (plg. K. Jaunius, min. veik., p. 127, dar žr. A. Baranausko tekstus). Pereinamajame balsių redukcijos laikotarpyste murmamasis balsis galėjo būti: ypač tarmės pakraščiuose net skirtinges trumpų balsių liekanas dar galima išgirsti, apie Kriukus vietoj priešakinės ir užpakalinės eilės balsių kai kas ištaria jų atitikmenis, panašius į garsus *i* (e) arba (po kieto priebalsio) į *u* (e).

⁴² Už patarimus ir pastabas esu dėkingas savo fonologijos bei eksperimentinės fonetikos mokytojams prof. J. S. Stepanovui ir doc. A. Girdeniui.

Слова могут быть односложными и также иметь ударение: в них даже слоговые акценты различаются, как в ударной позиции. Инвентарем ударения можно считать ударение в первом слоге, ударение во втором слоге и т. д. В диалекте выделяются четыре типа контраста по месту ударения: в ударных словах еще может различаться количество гласных и слоговые акценты.

Фонологическая система гласных диалекта состоит из 10 монофтонгов (если не касаться соединений из двух звуков): / i /, / i:/, / ē /, / e /, / e:/, / u /, / o /, / o:/, / a /, / a:/ . Гласные *i*, *u* могут быть долгими и полудолгими (краткие варианты — *e*, *o*), гласные *e*, *a* бывают долгими и краткими, а гласные *ē*, *o:* — только долгими. Количествоные различия гласных верхнего и нижнего подъема, а также слоговые акценты противопоставлены в той же самой сильной (ударной) позиции, поэтому количество является средством сегментного уровня; слоговые акценты встречаются и в бифонематических сочетаниях гласного с согласным, и только ввиду этого их можно считать суперсегментным свойством.

Слоговые акценты различаются только в долгих слогах. Краткие и полудолгие гласные литовского языка по контрасту между началом и концом слогоносителя и по способу протекания интенсивности не противопоставлены, поэтому краткий (‘), средний (s) и средний-прерывистый (z) слоговые акценты в них не существуют: имеется только динамическое (не музыкальное) ударение. Сильная позиция для слоговых акцентов — на различных компонентах ударных дифтонгов, слабая позиция — на долгих ударных монофтонгах, на том же (втором) компоненте дифтонга и на всех долгих безударных (дифтонгических) слогах. В слабой позиции слоговые акценты (акут и пять вариантов циркумфлекса) представляют собой потенциальное выделение слова, являющееся дополнительным или реже — сопровождающим средством (последнее встречается только на гласных / e:/, / a:/).

В безударных слогах количественные различия гласных нейтрализируются, а качественные — чаще всего сохраняются. В любой позиции предударного и неконечного заударного слога краткие варианты гласных *i*, *ē*, *u*, *o* сохраняются или переходят в гласные *e*, *i₁*, *o*, *u₁*. В окончаниях бывшие краткие гласные *i*, *e*, *ē*, *o*, *a* редуцируются не только количественно, но и качественно: тогда слова дифференцируются только согласными по глухости — звонкости и долготе.